

FOLKLORISZTIKA 2000-BEN

FOLKLÓR – IRODALOM – SZEMIOTIKA

Tanulmányok
Voigt Vilmos 60. születésnapjára

II. kötet

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000727261

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Budapest
2000

Szerkesztő bizottság:

Balázs Géza
Csoma Zsigmond
Jung Károly
Nagy Ilona
Verebélyi Kincső

Készült az

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Folklore Tanszék,
Magyar Szemiotikai Társaság,
Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány (OKTK)
támogatásával.

Az első borítón: Lars Salvius fametszete, a kakas mint tanár. (Stockholm, 1774)
A hátsó borítón: Czéh Sándor nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és
1875 közötti évekből, kiad. Helle Mária, Bp., Balassi Kiadó, 1998, LXV. tábla, 762.
A köszöntővers szövege: Néprajzi Múzeum, Ethnológiai adattár, EA.000.869.

Szegedi Tudományegyetem
Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar
Könyvtár

Közp. napló. 2204.55/200 0.....SZ
Tóth napló. 19629/200 0.....SZ

© A szerkesztő bizottság és a szerzők

ISBN 963 463 361 7
(I–II. kötet)

Felelős kiadó az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar dékánja
A kiadást gondozta az Universitas Könyvkiadó
Kiadóvezető: Hargittay Emil
Borító: Szentés Éva
A könyv az Argumentum Kiadó nyomdaüzemében készült.
Felelős vezető: Roznai Zoltán

AZ EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEK OLVASMÁNYTÖRTÉNETI FORRÁSÉRTÉKÉRŐL

Ha sokáig ugyanazzal a szűk szakterülettel foglalkozunk, ugyanolyan típusú forrásokat elemzünk, hajlamosak vagyunk arra, hogy ezeket túlértékeljük. A könyvjegyzékekkel, a könyvhagyatékokkal, általában is az olvasmányműveltség forrásaival való állandó együttlét egy-egy korszak eruditiójának képét felnagyítja bennünk. A szakirodalmi hagyományból való elindulás azonban legalább ilyen veszélyeket rejt magában.

Ha sorra vesszük a szakirodalmat Carolus Wagnertől (1771)¹ Eva Márczi (1997)², illetve Madas Editig (1998)³ a 24 Szepességi Plébános Testvérségének 15. századi könyvtáráról, majd az itt nyert képet szembe állítjuk a 18. század első harmadában élt falusi papok műveltségi színvonalát jellemző olyan tanulmánnyal, mint amilyen Tóth István György (1996)⁴, akkor joggal érezhetjük magunkat Szkülla és Charübdisz között hánykódni. Az egyik oldalon ott áll egy terület, amelynek papjai a 15. században közös könyvtárat alakítottak ki és közösen használták, a másik oldalon a török kiűzése után újjászerveződő keresztény gyülekezetek felkészületlen lelkészei és papjai, akik helyenként írni sem ta-

¹ Carolus Wagner: *Analecta Scepūsii sacri et profani*. Vol. II. Viennae, 1774. 3.

² Eva Selecká Márczi: *A Középkori Lőcsei Könyvtár*. Scriptum, Szeged, 1997. (Olvasmánytörténeti dolgozatok VII.)

³ Madas Edit–Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*. Balassi, Bp., 1998. 55–56.

⁴ Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz ... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.)

nultak meg rendszeren. Tegyük hozzá rögtön: mindegyik említett szerző komoly forrásfeltárás és forráselemzés után jutott el megállapításaiig.

Az elmúlt húsz év szervezett olvasmánytörténeti forrásfeltáró munkája, a tanulmányi célú utazások (*peregrinatio academica*) számbavétele, illetve az utóbbi tíz évben újraindult egyháztörténeti kutatások eredményei statisztikailag is értékelhető dokumentummennyiséget hoztak a felszínre. Még akkor is állíthatjuk ezt, ha jól tudjuk, vannak fehér foltok a kutatástörténetben, illetve vannak jelentős hiányok a fennmaradt levéltári anyagban is.

A *peregrinatio academica*, illetve a hazai iskolázás történetének kutatásában Magyarországon is el kellene végezni legalább azokat az összesítő munkákat, amelyek a erdélyi diákokkal kapcsolatban már megtörténtek, vagyis a számos helyen szétszórva megjelent névsorokat egyetlen adatbázissá kellene szervezni. Így az egyetemet végzett papság névsora rekonstruálható lenne.⁵

Az olvasmány- és könyvtártörténeti szervezett levéltári kutatások vége felé közeledve⁶ jól látszik, hogy a falusi, de még a városi lelkészek hagyatéki anyaga is nagyjából elveszett, vagy lappang. Tipikus példa erre az erdélyi százszok lelkészeinek köre, ezek eruditiójának megközelíthetősége. A fennmaradt könyvanyag tulajdonosi bejegyzéseiből rekonstruálható több jelentős személyiség kisebb könyvtára, azonban a legfőbb forrás, a hagyatéki eljárás során keletkezett dokumentumanyag, sajnos elveszett. Az egyes városok levéltárában nincsen, és ugyancsak hiányzik az egyes Káptalanok (Kapitel) iratanyagából is. A parókiák kézirat- és könyvvállományából kialakított újabb gyűjteményekben (Medgyes, Nagyszében) való eddigi tájékozódás sem hozott eredményt.⁷

A kutatás e jelzett hiányosságai ellenére, az 1550 és 1750 közti két évszázadból jegyzék maradt ránk 36 evangélikus, 23 református, 1 unitárius lelkész,

---

⁵ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Kriterion, Bukarest, 1979.; Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. (Fontes rerum scholasticarum IV.); Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Mentor, Marosvásárhely, 1998.

⁶ Monok István: A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980–1995. (Esettanulmány). *Könyvtári Figyelő* 1996. 1, 23–29.

⁷ A legújabb kutatások során kiderült, hogy a Szebeni Állami Levéltárban őrzött 19 száz evangélikus káptalani levéltár (Kapitelarchiv) kiváló forrásanyag lett volna, ha megmaradnak 16–17. századi részei. A szebeni, a nagysinki és a besztercei káptalanok anyagának áttekintése így is hozott eredményt. Sajnos az osztozkodási jegyzőkönyvek (Theilungsprotokollen), vagyis a hagyatéki összeírások a legtöbb helyen megsemmisültek.

továbbá 62 katolikus pap, illetve 7 egyszerű szerzetes olvasmányairól. (Mostanáig mindenestre ennyi ismert.) A szerzetesek (2 bencés és 5 jezsuita) olvasmányairól a rendház ingóságainak általános összeírásából értesülünk, tudniillik a könyveket az illető atyák cellájában írták össze.⁸

A jegyzékek időbeli megoszlása sajnos nem egyenletes, közel kétharmaduk a török kiűzése utáni időkből származik. Emellett természetesen nagyszámú olyan, ma is meglévő könyvet ismerünk, amely a jelzett korszakban valamelyik felekezethez tartozó lelkipásztoré volt. A katolikus alsó-papság olvasmányairól lényegesen több információval rendelkezünk, hiszen az egyházlátogatási jegyzőkönyvek elsősorban a plébániák könyvanyagát regisztrálják (a plébános magánkönyvtárát ritkábban), de a legtöbb helyen, ahol az intézmény könyvtulajdonát összeírták, ismerjük a szolgálatot teljesítő pap nevét is. Tudjuk általában azt is, hogy ki volt a látogatást megelőzően az illető helység lelkipásztora, és a plébánosok főleg arra a gyülekezetre hagyták könyveiket, ahol utoljára szolgáltak. E szakmai réteg kulturális horizontjának jellemzésekor a plébániai könyvanyaggal tehát mint potenciális olvasmánnyal nagyobb túlzás nélkül számíthatunk.

A canonica visitatio során keletkezett iratanyag elemzése számos szakterület kutatójának szolgál segítségül, hiszen általában nem csupán a gyülekezetek anyagi helyzetét (ingó-, és ingatlan javak, azok állapota, illetve a lelkipásztor járandóságai), hanem a szellemi és lelki állapotát is jellemzik. Felekezetenként természetesen másként-másként hasznosíthatók ezek a dokumentumok, és nem csupán azért, mert a protestáns egyházak pontosan a most tárgyalt korszakban a hatalom által gyakran akadályoztatva is voltak a rendszeres látogatások megtartásában – vezetőiket üldözték, illetve a hierarchiát gyakorlatilag működésképtelenné tették.⁹ A protestáns vizitációk során a lelkész könyveit nem írták össze, még akkor sem, ha dicsérték olvasottságát, könyveinek nagy számát. A könyvek ugyanis nem az egyházéi voltak. A szükséges szerkönyvek meglétét persze ellenőrizték.

⁸ *Könyvtártörténeti Füzetek* I–IX. Szerk.: Monok István. Szeged, 1981–1999.

⁹ Beke Margit Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei kiadásához írt bevezetőjének előszavában számos példát idéz a canonica visitatio dokumentumainak hasznosításához (Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637). Márton Áron Kiadó, Bp., 1994. [Strigonium Antiquum 3.]). Legújabbán: Ovidiu Ghitta: La visite pastorale de l'évêque Manuel Olsavszky dans les comitats de Satu Mare et de Maramures (1751). In: *Church and Society in Central and Eastern Europe*. Ed. by Maria Craciun–Ovidiu Ghitta. European Studies Foundation Publishing House, Cluj-Napoca, 1998. 238–253.

A 16–17. századból csak elvétve ismerünk protestáns egyházlátogatási jegyzőkönyvet, s ez igaz a generális (a superintendentens vezetésével végzett) és az esperesi látogatásokra is; sőt a korból fennmaradt egyéb forrásokban sem említik a vizitációk gyakori megtartását, még a tényét sem. Annak ellenére így van ez, hogy az egyházak kerületeinek határai, szervezetük viszonylag korán kialakult.

Az **evangélikus egyházat** tekintve¹⁰ a *Erdélyi szász kerületből* (mint a legrégibből) maradt fenn az első, a magyarországiak közül a *Bányai kerület* egyházlátogatásainak töredéke ismert 1613-ból. A magyarországi evangélikus egyházkerületek közül a *Dunántúli* szerveződött meg először, 1577-től superintendenten-sük van. A Zsolnai Zsinat (1610) után rögzítik a *Dunáninneni* és a Bányai kerületek határait, a *Tiszai kerületet* pedig – jöllehet 1614-ben a Szepesváraljai Zsinaton már elkezdik szervezését – a Rózsahegy Zsinaton (1707) alakítják ki. Sajnos ezek az egyházkerületek az 1670-es évektől – gyászévtizedek (Trauerjahrezhnte) – nem választhattak püspököt, működésük csak az 1730-as évektől kezdődik újra.

A **református egyház**¹¹ 1562-ben rögzítette ugyan az egyházlátogatás rendjét (Debreceni Hitvallás, majd a Debreceni Zsinat [1567]), de a gyakorlatban a lutheránusokéhoz hasonló a helyzet. Az *Tiszáninneni kerületből* maradtak fenn esperesi látogatási jegyzőkönyvek a 17. századból is (1603, 1629, 1668), de folyamatosan csak a 18. század második felétől követhetjük a vizitációk rendjét. A *Dunántúli kerületben* említik, hogy volt egyházlátogatás 1693-ban, de 1736 előtti nem ismert forrásokkal is dokumentáltak. A *Tiszántúli kerületből* 1762-től, a *Dunamelléki*ből 1781-től ismerjük a jegyzőkönyveket, s nem jobb a helyzet az *Erdélyi kerületben* sem, annak ellenére, hogy 1649-ben Geleji Katona István püspök külön is szabályozta a látogatás rendjét.

Az **unitárius egyházban** volt látogatásoknak mindeddig nem ismerünk 1750 előtti dokumentumát, bár biztosan voltak vizitációk.

Akkor tehát, amikor a protestáns lelkészek olvasmányairól, a látókörükbe került eszmékről szeretnénk képet formálni, az egyházlátogatási jegyzőkönyvek elégtelen források. Még akkor is állítható ez, ha a jegyzőkönyv egyébként általánosságban megdicséri a lelkész könyvtárát, és a gyülekezet számára rendelke-

¹⁰ Vető Béla: Az evangélikus canonica visitatiók. In: *Egyházak a változó világban*. Szerk. Bárdos István–Beke Margit. Esztergom, 1991. 403–406.

¹¹ Takács Béla: Canonica visitatiók a magyar református egyházban. In: *Egyházak a változó világban*. Szerk. Bárdos István–Beke Margit. Esztergom, 1991. 399–402.; vö.: Zoványi Jenő: Miskolci Csulyak István zempléni esperes egyházlátogatási jegyzőkönyvei. *Történelmi Tár* 1906. 184–211., 406–438.

zésre álló, a napi vallásgyakorlat során használt könyvek mennyiségét, korszerűségét (énekeskönyvek, Biblia, az iskolában használatos katekizmusok, hittan-könyvek). A lelkész külföldi tanulmányútja során vásárolt magának könyveket, örökölt, és persze igyekezett a Kárpát-medence könyvkereskedelme nyújtotta lehetőségek között – vagy mondjuk inkább annak ellenére – újabb köteteket is beszerezni. Nagyban ráutalt volt azonban az egyház által fenntartott, magán-személy vagy egy közösség (város) által támogatott intézményi könyvtárra (városi, iskolai gyűjtemények), illetve gyakran a patrónus magánkönyvtárára (számos példa hozható fel például a Teleki család gernerjeszei könyvtárából való kölcsönzésre a 18. század első harmadából).¹² Így a protestáns lelkészek könyves műveltségét a hagyatéki eljárás során keletkezett, esetlegesen fennmaradt dokumentumok alapján, illetőleg az említett intézmények könyvtáraitra vonatkozó források per analogiam felhasználásával ítéldjük meg.

A **katolikus egyház** papjainak műveltségére vonatkozó adatok száma, rendszeressége egészen másfajta feldolgozó munkát igényel. Az országgyűlés az egyházi állapotok általános romlása miatt érzett aggodalmából rendszeres, az egész ország területére kiterjedő vizitációkat sürgetett (az 1548. VI. és X., továbbá az 1559. XXXI. törvénnyel).¹³ Jóllehet ezek a törvények minden felekezetre vonatkozhattak – de jure a protestáns egyházak egyikét sem ismerte el az országgyűlés(!) –, csak a katolikus egyházlátogatások mögött állt a 16. század végétől királyi megbízás is a szükséges egyházfői mellett. Sőt, a katolikus vizitátoroknak joguk volt egyes települések nem katolikus egyházait és iskoláit is látogatni, azokról feljegyzéseket készíteni.¹⁴ A Tridenti Zsinat hosszú időre rendezte az egyházlátogatások rendjét. Magyarországon azonban a végrehajtás nagyobb nehézségekbe ütközött, és ténylegesen ezek a rendelkezések csak a 18. század elejétől érvényesülhettek. Ez az állapot egyrészt az erős protestáns egyházaknak volt köszönhető, amelyekhez tartozó gyülekezetek jelentős részét a 17. század utolsó harmadában rekatolizálták. A legnagyobb akadályt azonban a török jelenléte je-

¹² *Erdélyi könyvesházak* III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Sajtó alá rend. Monok István–Németh Noémi–Varga András. Szeged, 1994. [1995] (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/3.) 121–170.

¹³ *Magyar törvénytár. – Corpus Juris Hungarici. 1526–1608. évi törvényczikkek.* Ford. Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Magyarázó jegyz. Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1899. 223–224., 226., 498–499.

¹⁴ Átfogó helyzetértékelésként lásd a Magyar Országos Levéltár kiadványának bevezetését: Varga Imre–Kiss Mária–Kövy Zsolt: *Ségédanyag az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgozásához.* Szerk. Dóka Klára. Bp., 1993.

lentette, hiszen a kalocsai, a pécsi, a veszprémi, a csanádi és a váci egyházmegyek szinte teljes egészében e területre estek, az esztergomi, az egri és a váradi pedig időszakosan változó mértékben tartoztak a hódoltsági részekhez. Erdélyben a török kiűzéséig nem volt katolikus hierarchia, missziós területnek számított.

A missziós területeken – a Hódoltságban és Erdélyben – az egyházlátogatások érthetően más dimenziót nyertek, és a központi kérdés nem a papok olvasmányműveltsége volt, hanem az, hogy egyáltalán van-e olyan személy, aki a lelkipásztori teendőket elláthatná.¹⁵

Nem állítjuk, hogy az egyházlátogatások rendszerességének megfelelően fenn is maradtak a jegyzőkönyvek, 1561-től kezdve azonban szinte folyamatosan, igaz, más-más egyházmegyből rendelkezésünkre áll egy-egy felmérés. Ezeknek a vizitációknak a kérdőpontjai is változnak, de nagyobb eltérések inkább a jegyzőkönyvek részletességében vannak. Számos helyen csak említést tesznek arról, hogy a plébános vagy az iskolamester milyen végzettségű, sokszor azonban örvendetesen szinte teljes életrajzi vázlatot olvashatunk a jegyzőkönyvben. Tudjuk például, hogy a nyugat-magyarországi részekben, a Győri Egyházmegye területén sok faluban volt horvát származású pap, aki magyarul és németül is jól beszélt, s ugyanitt megfigyelhető – főleg a német gyülekezetekben – a ciszterci rend tagjainak világi papi funkciók ellátásában mutatkozó nagy szerepvállalása. A 17. századi vizitációk során, csak a legkritkább esetben írták össze a templom és a plébánia könyvei mellett a plébános magánkönyvtárát is, ugyanezt viszont a 18. század első felében gyakrabban tették.¹⁶

¹⁵ Legteljesebb szakirodalmi apparátussal: Molnár Antal: *A hódoltsági missziószervezés és a Szentsek*. Doktori értekezés. JATE BTK, Szeged, 1999.

¹⁶ Ebenböch Ferenc: Győregyházmegyei állapotok 1698-ban. *Magyar Sion* 1869. 499–512., 576–592., 654–676.; Kollányi Ferenc: *Visitatio capituli Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis anno 1397. Történelmi Tár* 1901. 71–106., 239–272.; Vojtech Bucko: *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564. Rformatio in archidiecesi Strigoniensi ad a. 1564.* Bratislava, 1939.; Merényi Ferenc: *Domsics Mátyás egyházlátogatása Baranyában*. Pécs, 1939.; Pfeiffer János: *A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai 1554–1760.* Veszprém, 1947. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából. 10.); Házi Jenő: *Die kanonische Visitation des Stefan Kazó Archidiakon von Eisenburg/Vasvár in Burgenland – Teil des Komitats Eisenburg in den Jahren 1697–1698.* Eisenstadt, 1958. (Burgenländische Forschungen Bd. 37.); Házi Jenő: *Die kanonische Visitation des Peter Tormásy Archidiakon von Eisenburg aus dem Jahre 1674.* Eisenstadt, 1961. (Burgenländische Forschungen Bd. 46.); Josef Buzás: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert.* I–IV. Teil. Eisenstadt, 1966., 1967., 1968., 1969. (Burgenländische Forschungen. Heft 52, 53, 54, 55.); Josef Buzás: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem Jahre 1713.* Eisenstadt, 1981

Az olvasmányműveltség színvonalának megítélésében tehát a statisztikai jellegű megközelítésekkel nagyon figyelmesen kell bánnunk. A falvakban elhunyt protestáns lelkészek műveltségére vonatkozóan olyan forrás, amely a könyveiket is megnevezi, felsorolja, gyakorlatilag alig fordul elő. A városi parókiákon szolgálókkal kapcsolatosan, azokkal, akik személyükben vagy családjukkal a városi tanácsok jogkörébe tartoztak, szerencsésebb helyzetben vagyunk. Fontos megismételni azonban azt a figyelmeztetést, amely a polgári olvasmányokat elemző szakirodalomban gyakorta joggal felbukkan, miszerint a városok adminisztrációjában a 17. század végétől kezdődően ritkulnak az olyan hagyatéki összeírások, amelyek részletezik a könyvhagyatékot (az összegző értéket vagy a könyvek mindösszesen számát rögzítik). A 17. század utolsó harmadától tehát csökken azon könyvjegyzékeinek száma, amelyek protestáns lelkészek tulajdonában volt könyveket regisztrálnak, s ezzel párhuzamosan – a katolikus egyház újjászervezése mentén – megnő a katolikus papságra vonatkozó dokumentumok mennyisége. Ez a forráshelyzet támaszthat a kutatóban olyan benyomást, miszerint a protestáns alsó-papság olvasmányműveltségének a színvonala is csökken, szemben a dinamikusan fejlődő katolikus papsággal. Ez persze nem igaz. Még akkor sem, ha a 18. század első felében a protestáns művelődési intézményrendszer (iskolák, nyomdák, könyvtárak) leépül, s helyébe az állami támogatást élvező katolikus intézményhálózat lép.

Tanulmányunk célja az egyházlátogatási jegyzőkönyvek olvasmánytörténeti hasznosíthatóságának bemutatása. Miután protestáns egyházak ilyen forrásai – még a fennmaradtak esetében is – nem értékelhetők, a továbbiakban a katolikus alsó-papság eruditiójáról tennék néhány megjegyzést.

Az iskola az olvasmányízlés kialakításában a vizsgált korban lényegesen nagyobb szerepet játszott, mint napjainkban. Ezért is fontos jelezni, hogy a papnevelés legfőbb bázisa a 17–18. századi Magyarországon a nagyszombati jezsuita egyetem volt.¹⁷ Sokan tanultak a római Collegium Germanicum Hunga-

---

(Burgenländische Forschungen. Heft 69.); Josef Buzás: *Kanonische Visitationen 1757 Südburgenland*. Eisenstadt, 1982. (Burgenländische Forschungen. Heft 71.)

¹⁷ Holl Béla: Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell'Illuminismo. In: *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. rapporti Italo-Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese*. A cura di Béla Köpeczy, Péter Sárközy. Bp., 1982, 211–224. Magyarul megjelenik: Holl Béla: *Laus Librorum. Válogatott tanulmányok*. Válogatta és szerk. Monok István. Szeged, 1998. (METEM könyvek.)

ricumban,¹⁸ illetve a Bécsben Pázmány Péter által 1623-ban alapított Pazma-neumban. Ez utóbbi két intézmény is a jezsuiták irányítása alatt állt. Nemkülönben az 1663-ban Kassán alapított egyetemi rangú főiskola is. Ha ehhez hozzávesszük azt a tényt, hogy a szegényebb néprétegek számára az iskoláztatás folyamatába való belépést az ugyancsak jezsuita irányítást alatt álló pápai szemináriumok segítették (Nagyszombat, Bécs, Graz, Olmütz, Prága, Krakó, Vilnó stb.),¹⁹ és azt, hogy a legtermékenyebb nyomdáink is jelentős mértékben jezsuita befolyás alatt álltak, akkor nem túlzás azt a következtetést megkockáztatni, hogy a katolikus iskolai képzésnek és a tudományosságnak szinte egyedül Szent Ignác követői voltak a hangadói. A kezük alól kikerült tanítók, papok természetesen a már bevált jezsuita Ratio studiorum alapján tanítottak, illetve a teológiai képzésben, illetve prédikációs gyakorlatban a Tridentinum által is szentesített újszolasztikus módszereket használták.

A török kiűzése után az újjászerveződő katolikus egyházmegyékben az egyházmegyei szemináriumokban kezdetben tehát a jezsuiták vagy azok tanítványai oktattak. A 17. század második felében azonban egyre nagyobb népszerűsége tett szert a piarista rend, illetve a század végére a régi magyarországi szerzetek is újra rendezték soraikat. A domonkosoknak és ferenceseknek saját teológiai ízlésük volt, s ezt kívánták érvényesíteni iskoláikban. A pálosok mint egyetlen magyarországi alapítású rend, X. Kelemen pápától 1671-ben doktoravatási jogot nyertek studium generaléjuk számára. Az újjáalakuló püspökségek vezetői a szemináriumok vezetését egyre inkább ezekre a rendekre bízták, így a pálosokra Nagyváradon, a domonkosokra Vácott, a piaristák pedig Veszprémben és Győrött taníthatták a filozófiát és a teológiát. A rendek nemes versengésébe a világi hatalom is beleszólt akkor, amikor a papnevelés tartalmi reformját rendelték el. 1733-ban III. Károly a jezsuita főiskolák tananyagának tartalmi átszervezését, a filozófiának és a teológiának a képzésben való szerepének csökkentését rendelte el, ám sem Nagyszombatban, sem Kassán nem hajtották végre e rendeletet. Annak ellenére, hogy a prágai és a bécsi egyetemen a század elejétől oktatták az egyháztörténetet, Magyarországon 1753-ban Má-

---

¹⁸ Bitskey István: *Il Collegio Germanico-Ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*. Viella, Roma, 1996. (Studi e Fonti per la storia dell'Università di Roma. Nuova serie: 3.); Bitskey István: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996. (Italianistica Debreceniensis 2.)

¹⁹ Balázs Mihály–Monok István: *Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai*. Szege, 1990. (Peregrinatio Hungarorum 7.)

ria Teréziának kellett kötelezni őket erre (tehát időt kellett erre is hagyni a képzési tervben). Az ezt követő Gerard Van Swieten-féle reformok pedig alapjaiban is érintették a jezsuita oktatási rendet. A jezsuita rendnek azonban a legnagyobb konkurenciát a piaristák jelentették, akik 1760-ig 19 kollégiumot alapítottak, és nagy befolyással voltak a 17–18. század fordulójának új szemléletű teológiájának elterjesztésére.²⁰

A papnevelés történetében jelzett szemléleti váltás késéssel is, de követhető a plébániák, de elsődlegesen a papi könyvtárak anyagában is. A 17. század eleji Esztergom főegyházmegyei vizitációk, illetve a Győr egyházmegyei 1647. évi egyházlátogatás tanulsága szerint a legtöbb plébánián megvoltak a Tridentinum által előírt könyvek, és ezen túl néhány beszédgyűjtemény, népszerű teológiai traktátus, illetve a hitviták során használható háttérolvasmány. A beszédgyűjtemények nyelve általában a gyülekezet anyanyelvén kiadott kötet, és esetleg még egy-egy latin kiadás. A magyar papoknál szinte mindenütt ott volt Pázmány Péter *Kalauza*, és a legnépszerűbb szerzők: Hugo Cardinalis, Matthias Faber és Petrus Bessaeus. A római és esztergomi missálék mellett mindkét egyházmegyében feltűnően sok a passauai rituale, de a német (és osztrák) hatás más könyvek esetén is tetten érhető. Az sem véletlen továbbá, hogy ha azonosítjuk az említett könyveket, a legtöbb kölni, müncheni és ingolstadti kiadású.

A 17. század második felében emelkedik a könyvek száma, és az 5–10 kötetes számláló plébániai könyvespolcok állománya lassan duplájára emelkedik, újabb szerzőkkel gyarapodik. Elsősorban a hazai, főleg nagyszombati jezsuita kiadvány. Magyarországi szerzők, és német, illetve spanyol és olasz jezsuiták műveinek latin kiadásai. Az említett szerzők mellett gyakoriak Joannes a Jesu Maria, Sebastianus Penzinger, majd Paulus Segner beszédgyűjteményei, a flores műfaj számtalan formájú kiadásai. Feltűnően kevés az igazán nagy formátumú teológus, még Roberto Bellarmino előfordulása is csak sporadikusnak mondható.

Az egyházatyák közül Augustinus messze kiemelkedik, de láthatóan nem a 16. századi filológiaiilag is értékelhető kiadások. Az ő népszerűsége a 18. századi változásokkal is megmarad, hiszen a katolikus teológián belüli reformáramlatok is gyakran nyúlnak vissza a hippói püspök munkáihoz. A század végétől sorra jelennek meg a könyvtárakban a francia eszmék, a gallikanizmus (Jacques Bénigne Bossuet), a janzenizmus (Paschasius Quesnel). A piaristák, főleg olasz képviselőinek tényleges hatása azonban csak a század második felében mutatható ki karakteresen. Ezen utóbb említett szellemi áramlatok képviselőinek mun-

---

²⁰ Lásd Holl Béla 17. jegyzetben idézett dolgozatát!

kái, csakúgy, mint a 18. század második felében népszerű deizmusé és febronianizmusé, csak a magánkönyvtárak jegyzékeiben lelhetők fel. A felvilágosodás közismert világi szerzőinek egy-egy előfordulása az alsó-papság könyvgyűjteményeiben pedig igazán szenzációként értékelhető.²¹

Mindazon változások ellenére, amelyeket a papnevelés elveivel vagy az olvasmányanyaggal kapcsolatban említettünk, rögzíteni kell azt a tényt is, hogy a 18. század közepére a parókiális könyvtárak, illetve a legtöbb pap gyűjteménye a tematikai jellemzőit tekintve arányaiban 17. századi maradt. Ez az esetben azt jelenti, hogy a szerkönyvek mellett a messze túlnyomó rész a sermo és concio műfajhoz kötődik, ezt követi a hittan, catechetica, illetve a hitviták során használatos traktátusok. A teológiai irodalom (főleg morálteológia) messze ez után következik, és ismét nagy lemaradással az iskolai filozófia, a világi és egyházi jog, és csak ez után az egyháztörténet és a magyar história. A 18. század közepén feltűnő a hazai szerzők aránya, ami egyik oldalról öröndetesnek mondható, jól látszik ugyanakkor az, hogy egyre inkább megszűnt a közvetlen kapcsolat az európai szellemi áramlatokkal. A közvetítő szerzők javarészt német egyetemi tanárok, illetve a magyarországi felsőoktatásban dolgozó jezsuiták. A szépirodalom gyakorlatilag nem létezik, mint ahogy földrajzi és matematikai mű is csak elvétve akad.

A piarista oktatási program hatása, Leibniz, Christian Wolf és Isaac Newton filozófiai elveinek megismertetése, Ludovico Antonio Muratori, Jacopo Facciolati vagy Eduardo Corsini tanainak elterjesztése csak hosszú idő alatt sikerült, de nem is nagyon széles körben. Már a 17. századi forrásanyagban is feltűnő a különbség az alsó-papság és a kanonoki, illetve főpapi réteg olvasmányízlésében. A távolság a két szakmai réteg között a 18. század végére benyomásunk szerint csak nőtt.

---

²¹ Lásd a 16. jegyzetben idézett kiadásokat, illetve következőket: Tomisa Ilona: *Visitatio canonica. Az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1647–1674*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Bp., 1992.; Beke Margit: *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637)*. Márton Áron Kiadó, Bp., 1994. (Strigonium Antiquum 3.); Tomisa Ilona: *Visitatio canonica. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek Batthyány József esztergomi érsek idejéből 1776–1779*, MTA Néprajzi Kutatóintézete, Bp., 1997.; Kovács Béla: *Plébániai könyvtárak Heves megyében 1767–1769*. In: *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár. 1793–1993. Emlékkönyv*. Szerk. Antalóczi Lajos. Főegyházmegyei Könyvtár, Eger, 1993. 93–157.